

John Stuart Mill'in Aristoteles Mantığı Karşılaştırmalı Mantık ve Tümevarım Anlayışı

John Stuart Mill's Aristotelian Logic Comparative Logic and Induction Concept

Ahmet YÖRÜK

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Mantık Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi
Suleyman Demirel University Faculty of Theology
Logic Department PhD student
Isparta/Turkey
ahmet_yrk@yahoo.com| orcid.org/0000-0002-7648-5353

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 4 Ekim / October 2023

Kabul Tarihi | Accepted: 10 Aralık / December 2023

Yayın Tarihi | Published: 30 Aralık / December 2023

Atıf | Cite as: Ahmet Yörük, "John Stuart Mill'in Aristoteles Mantığı Karşılaştırmalı Mantık ve Tümevarım Anlayışı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51 (Aralık 2023/2), 198-214.

İntihal | Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Suleyman Demirel University Faculty of Theology Isparta/Turkey

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduifd>

Mail: ilahiyatdergisi@sdu.edu.tr

John Stuart Mill'in Aristoteles Mantığı Karşılaştırmalı Mantık ve Tümevarım Anlayışı Öz

John Stuart Mill mantık anlayışını 1843 yılında ilk baskısı yapılan *A System of Logic* adlı eserinde ortaya koymuştur. Mill için mantık, kanıtların değerlendirilmesine tabi olan anlama yetisinin işlemlerinden biri olup, bize bilinen doğrulardan bilinmeyene çıkarım sürecinde yardımcı olur. Mill, Aristoteles mantığının dayandığı kıyas anlayışına yeni bir bilgi vermediği gerekçesiyle karşı çıkmaktadır. Ona göre bilinen doğrulardan yola çıkarken ulaştığımız sonucun öncüllerde verilenlerden tamamen farklı olması gerekmektedir ki bunu sağlayacak olan çıkarım da gerçek bir çıkarım olarak tanımlanmaktadır. Mill bu doğrultuda mantığının epistemolojik temellerini sahip olduğu deneycilik düşüncesi ile oluşturur. O önermelerin oluşturulmasından çıkarım sürecine kadar duyuşsal varlık alanına dayanılması gerektiğini epistemolojik olarak gerekli görür. Mill tüm bilgilerin deneyimlerden elde edilen genellemelerden oluştuğunu düşünerek duyuşlarımıza sunulan gerçekler dışında hiçbir şey bilemeyeceğimizi savunur. A priori bilginin varlığını reddederek duyum ve zihnin kendi eylemleri hakkındaki bilincinin dışında hiçbir bilgi kaynağı kabul etmez ve Mill, mantığını gerçek önermelere ve çıkarımlara dayandırır. Başta mantık ve matematik olmak üzere bütün bilimleri bu anlayışa göre konumlandırmaya çalışır. Ona göre ancak bu şekilde oluşturulacak bir çıkarım süreci bilginizin ilerlemesine katkı sağlayabilecektir. Mantığında duyuşsal gerçeklerden hareket etmek isteyen Mill önermeleri sözel ve gerçek diye ayırırken, çıkarımları da görünüşte ve gerçek çıkarımlar olarak ayırmıştır. Ona göre sözel önermeler olgusal dünya ile ilgili olmayıp, sadece adların anlamı ile ilgili olan içerikten yoksun önermelerdir. Yeni bir bilgi sağlayamayan bu önermeler formel mantık içerisinde ise önemli bir yere sahiptir. Olgusal dünya ile ilgili olan gerçek önermelere dayanmanın hem bilginizi ilerletmenin hem de doğruluğun bir koşulu olduğunu düşünen Mill çıkarımların da ancak gerçek önermelere dayalı olarak oluşturulmaları durumunda yeni bir bilgiye ulaştırabileceğini savunur. Bu anlayışla Mill, Aristoteles mantığının temelini oluşturan tümdengelimsel akıl yürütmeye dayalı kıyasın yeni bilgilere ulaşma konusunda tamamen yetersiz olduğunu ileri sürerek doğru bilgiye ulaştıracak yöntemin tümevarıma dayalı kıyas olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre tümevarım bütün bilimlerin, ilkelerin ve tümdengelimli bilimlerin temelinde yer alan genel önermeleri keşfetme ve kanıtlama işlemi olarak tanımlanabilecek, bilinen hakikatlerden bilinmeyen hakikatlere ulaşmanın kendisiyle mümkün olduğu bir çıkarım sürecidir. Mill'in büyük değer atfettiği tümevarıma Aristoteles aynı epistemolojik değeri vermez. Mantığı için merkezi bir görev üstlenen tümevarımın temellendirilmesinde Mill, nedensellik ilkesini kaynak olarak gösterir. Ancak tümevarımsal akıl yürütmenin dayandığı ve doğada gözlemlediğimiz nedensellik yasası bünyesinde karmaşıklığı ve belirsizliği de içermektedir. Mill tümevarımın sonuçlarının epistemolojik olarak yeterli güvence sağlamadığını düşünerek, diyalektik ve retoriğe tümevarımsal olarak ulaşılan sonuçların bağlayıcılığı konusunda dikkat çekmiştir. Biz de Mill'in bu yaklaşımı doğrultusunda çalışmamızda Mill'in temel

mantık anlayışını belirleyip epistemolojisini Aristoteles ile karşılaştırmalı olarak her ikisinin tümevarım anlayışları çerçevesinde değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Mantık, Aristoteles, John Stuart Mill, Epistemoloji, Tümevarım, Tümdengelim

**John Stuart Mill's Aristotelian Logic Comparative Logic and Induction Concept
Abstract**

John Stuart Mill revealed his understanding of logic in his work *A System of Logic*, which was first published in 1843. For Mill, logic is one of the operations of the understanding that is subject to the evaluation of evidence and helps us in the process of inferring from known truths to the unknown. Mill opposes the understanding of syllogism on which Aristotle's logic is based, on the grounds that it does not provide new information. According to him, the conclusion we reach when starting from known truths must be completely different from those given in the premises, and the inference that will ensure this is defined as a real inference. In this regard, Mill forms the epistemological foundations of his logic with his idea of empiricism. He sees it as epistemologically necessary that the field of sensory existence should be relied upon from the creation of propositions to the inference process. Mill thinks that all knowledge consists of generalizations obtained from experience and argues that we cannot know anything other than the facts presented to our senses. By denying the existence of a priori knowledge, Mill does not accept any source of information other than sensation and the mind's consciousness about its own actions, and Mill bases his logic on real propositions and inferences. He tries to position all sciences, especially logic and mathematics, according to this understanding. According to him, only an inference process created in this way can contribute to the advancement of our knowledge. Mill, who wanted to start from sensory facts in his logic, divided propositions into verbal and real, and inferences into apparent and real inferences. According to him, verbal propositions are not about the factual world, but are propositions devoid of content that are only about the meaning of names. These propositions, which cannot provide new information, have an important place in formal logic. Mill, who thinks that relying on real propositions about the phenomenal world is a condition of both advancing our knowledge and truth, argues that inferences can only lead to new knowledge if they are formed based on real propositions. With this understanding, Mill argued that syllogism based on deductive reasoning, which forms the basis of Aristotle's logic, was completely insufficient to reach new knowledge, and argued that the method that would lead to correct knowledge was inductive syllogism. According to him, induction can be defined as the process of discovering and proving the general propositions that lie at the basis of all sciences, principles and deductive sciences, and is a process of inference through which it is possible to reach unknown truths from known truths. Aristotle does not give the same epistemological value to induction, which Mill attaches great value to. In the foundation of induction, which plays a central role in his logic, Mill cites the principle of causality as the source. However, the law of causality on which inductive reasoning is based and which we observe in nature also includes complexity and uncertainty.

Considering that the results of induction do not provide sufficient epistemological assurance, Mill drew attention to the binding nature of the results reached inductively in dialectics and rhetoric. In line with Mill's approach, in our study, we will try to determine Mill's basic understanding of logic and evaluate his epistemology in comparison with Aristotle, within the framework of their understanding of induction.

Keywords: Logic, Aristotle, John Stuart Mill, Epistemology, Induction, Deduction

1. Giriş

Mantık, Aristoteles tarafından doğru düşüncenin ilke ve esaslarını belirlemek düşüncesi ile bir disiplin haline getirilmiştir. Bu disiplinin amacı doğru bilgiye götüren düşünce sistemini ve kurallarını ortaya koymaktır. Aristoteles'in düşüncesinde mantık bütün bilimlerden önce öğrenilmesi gereken bir alet ya da bilimlere giriştir. Bir yöntem olarak mantık bilginin elde edilmiş sürecinde bize nasıl düşünmemiz gerektiğinin ilke ve esaslarını göstererek doğru bilgi ve bilimlerin imkanını sağlamaktadır.

17. yüzyıla kadar bilimsel bir yöntem ve araç olarak geçerliliğini sürdüren Aristoteles'in mantık anlayışı bu yüzyıldan sonra bilginin ilerlemesine katkı sağlamadığı noktasında çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. İlk defa Francis Bacon'la başlayan Aristoteles'in mantığıyla hakikate ulaşamayacağı yönündeki eleştiriler daha sonra John Locke ve Rene Descartes ile birlikte devam etmiştir. 19. yüzyıl filozofu olan John Stuart Mill *A System of Logic*'i yazarken Aristoteles'in mantığına getirilen eleştirilerin farkındadır. O, özellikle geçerli kıyasların sonuçları zorunlu olarak öncüllerinden çıkıyorsa bu sonuçlar öncüllerinde zaten ifade edilenin ötesinde hiçbir şeyi iddia edemeyecektir. Dolayısıyla tümdengelimsel akıl yürütme yeni bilgi üretme ve gerekçelendirme konusunda tamamen yetersizdir. Mill bu düşüncelerle kıyasların bir tür *petitio principii*¹ olduklarını savunmaktadır.²

Mill çağdaşları olan Boole, De Morgan, Jevons ve Venn'in sembolik mantık çalışmaları hakkında da bilgi sahibidir. Onların bu çalışmalarına ilgi göstermediği gibi ölümünden kısa bir süre önce 5 Aralık 1871'de John Elliot Cairnes'e yazdığı mektupta çağdaşı Jevons'un sembolik mantık çalışması hakkındaki kitabını görmediğini ama kendisine aktarılanlardan anladığı kadarıyla bu konuda olumlu düşünmediğini ifade etmektedir. Çünkü o sembolik mantığın gereksiz karmaşıklıklarla dolu sorular ve verilerde soruların izin verdiğinden daha fazla kesinliğin varlığına işaret eden bir nitelikte olduğunu düşünmektedir. Aynı mektupta Boole ve De Morgan'ın çalışmalarına da değinen Mill

---

¹ Petitio Principii ispat edilecek olanı delil yerine alma yanlısıdır. Bu yanlış döngüsellik taşıyan, akıl yürütmeyle ortaya çıkar. Akıl yürütmelerinde sonuç, öncüllerden birinde yer alıyorsa, buna ispat edilecek olanı delil yerine alma denilir. Bkz.(İbrahim Emiroğlu; Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2018, 165).

² John Stuart Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto 1974, 183-185

onların çalışmalarını da çağın gereklerine aykırı olduğunu savunmuştur.³ Mill'in modern mantık çalışmalarına olan bu olumsuz tavrı Russell tarafından eleştirilmiştir. Russell'a göre Mill'in *System of Logic*'i şüphesiz onun zihninde a priori yöntemlerden ziyade deneysel yöntemlere yönelik bir savunma olarak ortaya çıkmıştır ve bu nedenle çok orijinal olmasa da faydalı olduğu söylenebilir. Ona göre Mill'in *System of Logic*'te tümevarımsal çıkarım dışındaki konular hakkında söylediği her şey gelenekseldir ve ayrıca barbara'daki tasımın bir *petitio principii* olduğu ve argümanın gerçekten tikellerden tikellere doğru olduğu yönündeki iddiası, bazı durumlarda bir dereceye kadar doğruluk taşısa da, kabul edilemez.⁴

Mill'in temel mantık eseri olan *A System of Logic*'in birçok yerinde atıfta bulunduğu üzere Richard Whately'nin *Elements of Logic* (1826) adlı kitabı Mill'in mantık üzerine ilk araştırmalarının oluşmasında önemli bir kaynaktı. Whately'nin bu eseri Mill'in mantık üzerine yayınlanan ilk eserinin temelini oluşturmakla kalmadı, aynı zamanda *A System of Logic*'e ilham vermiştir.⁵

Bu bağlamda öncelikle Mill'in mantığı nasıl tanımladığının cevabını vermemiz gerekmektedir. Mill mantığı, bazen bir sanat, bazen de bir bilim olarak düşünülmektedir. Mill için mantık 'akıl yürüttüğümüzde gerçekleşen zihinsel sürecin analizi' aynı zamanda 'akıl yürütmeye dayanan kuralların analizini'de ifade etmektedir.⁶ Mantık, kanıtların değerlendirilmesine tabi olan anlama yetisinin işlemlerinin bilimidir, hem de bilinen doğrulardan bilinmeyene ilerleme sürecidir.⁷ Mantık inanç bilimi değil, ispat bilimidir. İnançın kanıta dayandığını iddia ettiği sürece mantığın görevi, inancın sağlam temellere dayanıp dayanmadığını tespit etmek için bir test sağlamaktır.⁸ Mill'in mantığı akıl yürüttüğümüzde gerçekleşen zihinsel sürecin analizi ve akıl yürütmeyi de zihinsel bir süreç olarak tanımlamasından dolayı mantık ile psikoloji arasındaki ilişki ortaya çıkmaktadır. Mill mantığın psikolojinin bir parçası olduğunu düşünmektedir.⁹ Ona göre mantık, psikolojiden ayrı veya onunla koordineli bir bilim olmayıp psikolojinin bir parçası veya dalıdır ve teorik temellerini tamamen psikoloji'den almıştır.¹⁰ Mill, çalışmasının temelinde mantığı psikolojinin bir parçası olarak tanımlar; psikoloji genel olarak düşünceyle, mantık ise özel olarak geçerli düşünceyle ilgilidir.¹¹ Anlaşıldığı üzere mantık bilim açısından Mill'e göre zihinsel süreçlerle ilgili bir tanımlamaya sahipken bir sanat olarak ise akıl yürütme kurallarını gösteren bir uygulamayı ifade etmektedir. Bu anlamda hem akıl

³ John Stuart Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 17, E.M. Francis (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1972, 1862.

⁴ Bertrand Russell, *Portraits from Memory and Other Essays*, Simon and Schuster, New York, 1956, 123.

⁵ David Godden, *Mill's System of Logic*. In W. M. Mander (Ed.), *Oxford Handbook Of British Philosophy In The Nineteenth Century*, (2014), 44-70, 8.

⁶ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 4.

⁷ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 12.

⁸ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 9.

⁹ 'So far as it is a science at all, it is a part, or branch, of Psychology' (Bkz. John Stuart Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 9, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1979, 359.).

¹⁰ 'Its theoretic grounds are wholly borrowed from Psychology' (Bkz. John Stuart Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 9, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1979, 359.)

¹¹ Ernest Nagel, *'Introduction' In John Stuart Mill's Philosophy Of Scientific Method*, Hafner Publishing Co, New York, 1950, xxxiii-xliii.

yürütme hem de bilgi çalışmaları mantığın içerisinde. Dolayısıyla mantık epistemolojik bir yapıya sahiptir. Bu doğrultuda bize bilinen doğrulardan bilinmeyene ilerleme sürecinde yardımcı olur.

Aristoteles ise eserlerinde mantığın ne sanat ne de bir bilim olarak tam bir tanımını yapmamaktadır. Aslında Aristoteles mantık kavramını hiç kullanmamış ve bu bilgi dalı ya da akıl yürütmenin incelenmesi için analitik kavramını kullanmıştır. Günümüzde kullanılan 'Logic' kavramını mantık anlamında ilk kullanan Aristoteles şarihlerinden Afrodisiyalı Aleksandros'tur.¹² Aristoteles bilim anlayışını *Metafizik* adlı eserinde bilimleri teorik, pratik ve poetik olarak sınıflandırarak ortaya koymuştur.¹³ Bu sınıflandırmada mantıktan ayrı bilim olarak söz edilmemektedir. Çünkü mantık ona göre tüm bilimlerden önce bilinmesi gereken bilmenin bir yöntemidir.¹⁴ Dolayısıyla Aristoteles için mantık diğer bilimler gibi kendi başına bir bilim olarak değil, öteki bilimlerin temel aracı sayılmaktadır.¹⁵ Mantık Aristoteles tarafından bir bilim olarak ortaya konmasa da bütün bilim alanlarında doğru bilgiye ulaştıracak bir araç ve hakikati açığa çıkararak bir yöntem olma işlevi ile asırlarca geçerliliğini sürdürmüş ve kabul görmüştür.

2. Mill'in Mantık Anlayışı

Epistemolojik bir yapıya sahip olan mantık bize bilinen doğrulardan bilinmeyene ilerleme sürecimizde yardımcı olmaktadır. Peki Mill için bilinen doğrulardan bilinmeyene nasıl ulaşılabilecektir? Bilindiği üzere Mill Aristoteles'in mantığının dayandığı kıyas anlayışını bir *petitio principii* içerdiği gerekçesiyle reddetmektedir. Ona göre bilgiye ulaşabilmemiz ve bilgiyi ilerletebilmemiz için yapmamız gereken bilinen doğrulardan yola çıkarken ulaştığımız sonucun öncüllerinden tamamen farklı olmasıdır. Bunu sağlayacak olan da çıkarım sürecinin gerçek bir çıkarım olarak ifade edilebilmesidir. Mill, sahip olduğu ampirizm düşüncesine paralel olarak gerçek çıkarımları oluşturacak öncüllerin ontolojik yapısının niteliğini açıklayarak mantığını kurmaya çalışır.

Bu anlayışla Mill tüm bilgilerin deneyimlerden elde edilen genellemelerden oluştuğunu iddia etmektedir. Ona göre doğa ya da bizim dışımızdaki herhangi bir şey hakkında duyularımıza sunulan gerçekler dışında hiçbir şey bilmeyiz. A priori bilgi yoktur; zihnen kavranabilecek ve sezgisel kanıtlara dayanan hiçbir gerçek yoktur. Duyum ve zihnin kendi eylemleri hakkındaki bilinci bilimizin tek materyalidir.¹⁶ Mill mantığının ilke ve normlarını formüle edip temellendirirken duyumu ve duyumsal algıyı merkeze alıp mantığını bu temel üzerine inşa eder.

Mill'e göre gerçekler bizim için iki şekilde bilinmektedir: Bazıları doğrudan ve kendiliğinden; bazıları başka gerçekler aracılığıyla. İlki sezginin veya bilincin konusudur; ikincisi ise çıkarımın

¹² David Ross, *Aristoteles*, Çeviren: Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, 2011, 46-47.

¹³ Aristoteles, *Metafizik*, Çeviren: Ahmet Arslan, Divan Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2017, 328-329.

¹⁴ Hülya Altunya, *Klasik Mantık Açısından Hakikat ve Şiir*, Büyüyenay Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014, 21.

¹⁵ Hülya Altunya, *Diyalektikten Diyalojiye-Mantıksal Düşüncenin Tarihsel Dönüşümü*, Dilara Yayıncılık, 1. Baskı, Isparta, 2020, 110.

¹⁶ John Stuart Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 10, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1969, 125.

konusudur.¹⁷ Scare'ye göre Mill'in 'sezgi' sözcüğü yanıltıcıdır; burada sezgi a priori kavrama yetisini değil, bağlamın belirttiği gibi yalnızca duyumsamayı kastetmektedir. Deneyciliği aşılmaz bir temele oturtmak için, öncüllerin saf bilincin uygulanmasıyla elde edildiğini iddia ettiği bilginin aslında bir duyum temelinden yapılan çıkarımla elde edildiğinin gösterilmesi gerekiyordu. Mill'in göstermeyi amaçladığı şey, sahip olduğumuz tek dolaysız bilginin duyularımızın bilgisi olduğu ve bunların, çıkarım yoluyla tüm diğer bilgilerimizin türetildiği tek temel olduğudur.¹⁸ Tikellerden genellere yapılan tümevarım, ardından bu genellerden tikellere doğru bir kıyas süreci, istersek akıl yürütmemizi her zaman ifade edebileceğimiz bir biçimdir.¹⁹ Anlaşıldığı üzere Mill için dış dünya hakkında bilgiye sahip olmamız için duyularımızla elde ettiğimiz gerçekler ve bu deneyimlerden benzetme yoluyla çıkarılabilen diğer gerçekler dışında herhangi bir bilgi kaynağımız yoktur. Sezgisel kanıtlarla varlığı ispat edilmeye çalışılan *a priori* hiçbir bilgi yoktur.²⁰ Mill bu ifadeleri ile benimsemiş olduğu ampirizm düşüncesinin savunucusu olarak görüşlerini ortaya koymaktadır.

Mill, dünya hakkında hiçbir bilgilendirici iddianın *a priori* olmadığını savunması açısından bir ampiristtir ve mantıksal epistemolojisinde de mantık ve matematik de dâhil olmak üzere ampirizmin savunucusu olarak yazmıştır.²¹ Mill zihnin dışındaki gerçeklerin gözlem ve deneyimden bağımsız olarak bilinç tarafından bilinebileceği düşüncesine yaşadığı dönemde entelektüel desteğinin hâlen var olduğunu düşünmektedir. Ona göre kökeni hatırlanmayan her kökleşmiş inancın kendini akıl yoluyla haklı çıkarma zorunluluğundan kurtarması gerekmektedir. Ahlak, siyaset ve din alanındaki bu yanlış felsefenin başlıca gücü, matematiğin ve aynı türden dalların geçerliliğine yönelik alışlagelmiş uygulamalarda yatmaktadır.²² Mill yaşadığı yüzyılda ampirizmin en büyük temsilcilerinden olarak deneyimciliği savunmuş ve rasyonalizm benzeri düşünceleri reddetmiştir.²³ Mill a priori bilginin varlığını savunup temel hakikatlerin yalnızca akıl yoluyla idrak edilebileceğini savunan rasyonalist görüşü eleştirmekte ve tabiat bilimlerinin yanı sıra ahlak bilimleri içerisinde ifade ettiği çalışma alanlarında yanılı kaynağı olarak a priori bilgilerin varlığının kabulünü göstermektedir. Onun a priori bilginin kaynağına ilişkin bu retçi tavrı kendisini mantığının temelini oluşturan yasaların aynı zamanda gerçeğin yasaları da olması gerektiği düşüncesine yöneltti.

Mill'in dayandığı yasalar a posteriori nitelikteki yasalardır. Bu doğrultuda Mill mantığını gerçek önermeler ve çıkarımlara dayandırdı. O her türlü bilginin a posteriori nitelikte olduğunu varsayarak bütün bilimlere de başta mantık ve matematik olmak üzere bu hakikat anlayışına göre konumlandırmaya çalıştı. Ona göre mantık ilmi ile gerçekleşen çıkarım sürecinde çıkarımımızın

¹⁷ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 6.

¹⁸ Geoffry Scarre, *Logic and Reality in the Philosophy of John Stuart Mill*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1989, 5-6.

¹⁹ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 198.

²⁰ Mill, *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 10, 125.

²¹ John Skorupski, *The Cambridge Companion to Mill*, Cambridge University Press. 1. Published, Cambridge, 1998, 35-36.

²² Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 233.

²³ Nazım Hasırcı, *John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı*, Araştırma Yayınları, 1. Baskı, Mart 2022, 15

öncüllerini doğrudan bilincinde olduğumuz duyusal varlık alemi oluşturmalıdır.²⁴ Ancak bu şekildeki bir temel üzerinden gerçekleşen bir çıkarım süreci bizim bilginin ilerlemesine katkı sağlayıp hakikate ulaştırabilecektir.

Mantığında ampirizm düşüncesine uygun olarak duyusal gerçeklerden hareket etmek isteyen Mill bu doğrultuda hem önermeleri hem de çıkarımları iki ayrı kümeye ayırır. Önermeleri sözlü ve gerçek önermeler diye ayırırken²⁵ çıkarımları da görünen ve gerçek çıkarımlar şeklinde ayırır.²⁶ Mill'e göre sözlü önermeler terimin gerçek anlamıyla herhangi bir olgu meselesiyle değil, adların anlamıyla ilgili olan önermelerdir. Bu tür önermeler isimler ve anlamları tamamen keyfi olduğundan, kesin olarak söylemek gerekirse, doğruluk veya yanlışlığa duyarlı değildir; yalnızca kullanım veya geleneklere uygunluk veya uyumsuzluk açısından değerlendirilebilir ve yapabilecekleri tüm kanıtlar kullanım kanıtıdır.²⁷ Dolayısıyla sözlü önermeler, yüklem öznenin özüne ait olduğu yani yüklem, öznenin çağrıştırdığı şeyin tamamını veya bir kısmını ifade eden, ancak ismin anlamının tamamını veya bir kısmını daha önceden bilmeyenlere açıklamak dışında hiçbir amacı olmayan önermelerdir.²⁸ Gerçek önermeler ise Mill'e göre bir şeye, önermenin ondan söz ettiği ismin anlamında yer almayan bir olguyu yüklem. Yüklem özne tarafından çağrıştırılmayan herhangi bir niteliği çağrıştırdığı tüm genel veya özel önermeler bunlardır. Gerçek önermeler, eğer doğruysa, bilginize katkıda bulunur ve zaten kullanılan isimlerde yer almayan bilgileri aktarırlar.²⁹

Mill için görünürde çıkarım ise, bir başkasından çıkarılan önermenin, analizde, ilkinde yer alan aynı iddianın ya da aynı iddianın bir kısmının tekrarı gibi görünmesi durumunda ortaya çıkar.³⁰ Ona göre tüm bu durumlarda gerçekte herhangi bir çıkarım yoktur, sonuçta yeni bir gerçek yoktur, öncüllerde zaten ileri sürülen ve bunları anlayan kişi için açık olandan başka bir şey yoktur. Sonuçta öne sürülen olgu ya orijinal önermede öne sürülen olguyla aynıdır ya da olgunun bir parçasıdır.³¹ Gerçek bir çıkarımda ise sonuçta yeni bir gerçek vardır, öncüllerde zaten ileri sürülenin dışında yeni bir bilgiye ulaşılmaktadır.³²

Mill'e göre sözel önermeler içerikten yoksun önermelerdir. Dolayısıyla formel mantığın çoğunlukla sözel önermelerden oluşturulmuş olmasından dolayı yeni bir bilgi sağlamamaktadır. Eğer mantığın bilgiyi ilerletmesi isteniyorsa gerçek önermelerden oluşturulmuş olması gerekmektedir. Mill sadece mantık için değil a priori temele sahip olduğu düşünülen diğer bilimlerin için de gerçek önermelere dayanmanın doğru olabilmelerinin bir koşulu olduğunu düşünmektedir. Bu doğrultuda çıkarımların da gerçek çıkarımlar olmaları ile ancak yeni bilgiye ulaştırabileceğini düşünmekte ve

---

²⁴ Godden, *Mill's System of Logic*, 12-13

²⁵ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 109-116.

²⁶ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 158-162.

²⁷ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 109.

²⁸ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 113.

²⁹ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 115-116.

³⁰ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 158.

³¹ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 160.

³² Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 160.

Aristoteles mantığın temeli olan tümdengelimsel kıyasın ise görünürde bir çıkarım olduğunu ifade etmektedir.

Kıyas, daha önce kabul edilen genel önermelerden ona eşit veya daha az genel olan diğer önermelerin çıkarıldığı tüm akıl yürütmeler olarak ifade edilmektedir.³³ Mill tanımını yaptığı bu kıyas anlayışına *A System Of Logic*'inde hem eleştiriler getirmiş hem kendisinden önce getirilen eleştirilerden bahsetmiştir. Ona göre Aristoteles'in kıyasını eleştirenler genelde ilk iki öncülde olmayan herhangi bir şeyin sonuç önermesinde bulunmadığı noktasına işaret etmişlerdir. Buna dayanarak Aristoteles mantığının bilimsel bir buluş yöntemi olmadığını, dolayısıyla bir metodoloji olarak değersiz olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁴ Mill'e göre kıyas kurallarında sonuçta, öncüllerde varsayılandan daha fazla bir şey varsa, bu tasımın kötü olduğu evrensel olarak kabul edilir. Biçimsel olarak geçerli tümdengelimli bir argümanda, sonuç öncüllerde zaten ileri sürülmüştür. Bilgimizi ilerleten bir çıkarım haline gelebilmelerinin tek yolu tümdengelimsel olarak geçersiz olmalarıdır. Ama bu, aslında, daha önce bilinmeyen ya da bilindiği varsayılan kıyas ile hiçbir şeyin kanıtlanmadığı ya da kanıtlanamayacağı anlamına gelir. Sonucu kanıtlamak için bir argüman olarak ele alınan her kıyasta bir *petitio principii* olduğu kabul edilmelidir. Genellerden tikellere giden hiçbir akıl yürütme, bu haliyle bize hiçbir şeyi kanıtlayamaz. Çünkü genel bir ilkedden herhangi bir tikel çıkaramayız, ancak ilkenin kendisinin bilindiğini varsaydığı tikelleri çıkarabiliriz.³⁵ Dolayısıyla ona göre sonuçta, öncüllerde daha önce ileri sürülmemiş olan herhangi bir şey yoksa, argüman kısır ve ona bilimsel bir değer atfetmek imkansızdır.

Mill'e göre geçerli bir kıyasta sonucun kabulü için öncüllerin önceden kabul edilmesi gerektiğinden buradan çıkan sonucun geçerliliği için bir neden yoktur. Dolayısıyla bu şekilde elde edilen sonuç da rasyonel değildir. Kıyası döngüsel olarak kabul eden Mill kıyasın bize yeni bir bilgi vermediğini ve dolayısıyla bunun gerçek bir çıkarım biçimi olamayacağını savunur. Ona göre sonuç zaten büyük önermede saklı olarak bulunmaktadır. Aynı zamanda genelden tikele hiçbir çıkarım bize hiçbir şeyi kanıtlayamaz ve genel bir ilkedden tikelin çıkarılması da mümkün değildir. Mill'in Wellington Dükü örneğinden de anlaşıldığı üzere biz Wellington Dükü'nün öleceğine inanırız ki bunun da gerçek nedeni 'Bütün insanlar ölümlüdür' genel ilkesi değil çevremizde tanıdığımız birçok kişinin ölmüş olmasıdır. İşte bu gerçekler aslında akıl yürütmenin gerçek öncülleridir.³⁶ Mill için akıl yürütme tikellerden tikellere doğru olup, genel önermelerde önceden yapılmış bu çıkarımların kayıtları olmaktadır.

Aristoteles için en geçerli akıl yürütme tümdengelim bunun da en mükemmel formu kıyastır. Klasik mantık, akıl yürütmede esas olarak kıyası ele almıştır, asıl gaye kıyası incelemektir.³⁷ Aristoteles '*Kıyas bir sözdür ki kendisinde, bazı şeylerin konulmasıyla, bu verilerden başka bir şey,*

³³ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 166.

³⁴ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 183.

³⁵ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 183-185.

³⁶ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 186.

³⁷ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, 5.Basım, 2009, 137.

*sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar.*³⁸ diyerek kıyas tanımını yapmaktadır. Kıyas ya da çıkarımda ‘verilen bir veya birden çok önermeden bir veya daha çok yeni önerme elde’ edilmektedir.³⁹ Dolayısıyla burada da kıyas oluşturulurken önermelerimiz bir takım hakikatlere ve prensiplere dayandırılır ve bilgimizin hareket noktasını bu doğru, zaruri ve vasıtasız prensipler oluşturmaktadır.⁴⁰ Aristoteles mantığının dayandığı bu prensipler şartsız, herhangi bir şeye dayanmayan ilk ve zorunlu olup ispatlama için dayanılan ilkelerdir. Nihayetinde düşüncelerimizin kanıtlamalar için dayanması gereken bir zemine ihtiyacı olup kendisi kanıtlanamayan ama tüm kanıtlamalar için temel olan bu ilkeler inkâr edilemez nitelikte olup inkârı kişiyi tutarsızlığa düşürür ve bilim yapma imkânı da ortadan kalkar.⁴¹ Bu ilkelerin kanıtlanmasını istemek sonsuza kadar gidebilecek bir kanıtlama zincirinin ortaya çıkması demektir ki bu da kanıtlamanın imkânsız olması demektir. Bu prensiplerin ispatlanamaz nitelikte olarak kabulü Aristoteles mantığı açısından önemlidir. Çünkü kıyas her türlü ispatlamasını bu ilkelerden hareketle gerçekleştirmektedir.

Peki, kendisi ispat olunamayan ama her tür ispatın kendisine dayanmak zorunda olduğu bu zaruri prensipler nasıl elde edilmektedir? Aristoteles’e göre doğuştan sahip olduğumuz herhangi bir ilke ya da prensip yoktur. Dolayısıyla bu prensiplerin sonradan kazanılmış oldukları yani duyular ile bilinen’in idrakinden sonra vücut buldukları sonucu ortaya çıkıyor.⁴² Aristoteles bu ilkelerin hem sezgi hem de tümevarım yoluyla elde edildiğini düşünmektedir. Bu konu ile alakalı eserlerine baktığımızda *İkinci Çözümlemeler*’de ‘O halde bize ilkeleri bildirenin gerekli olarak tümevarım olduğu apaçıktır. Çünkü duyumun kendisi bizde bütüncülü bu tarzda husule getirir.’⁴³ diyerek ilkelere tümevarım ile ulaşıldığını savunurken *Metafizik* adlı eserinde ise deneyle kazanılmış bir dizi kavramdan ruhun (nous) tümel ögeyi tanimasından bahsetmektedir.⁴⁴ Aristoteles için gerçek bilgi, tecrübe yoluyla elde edilen tümel önermelere dayanan bilgidir.⁴⁵ Bilginin ancak tümellerin bilgisi olabileceğini düşünen Aristoteles dış dünyada tecrübe edebildiğimiz tekil varlıkların ancak bir tümel altında onun bir üyesi olarak bilinebileceğini savunur. Dış dünyada gelip geçici olan belirsiz tekil varlıkların yanında belirli, kalıcı, sabit, mutlak, zorunlu ve evrensel nitelikte tümel kavramların da var olduğunu düşünen Aristoteles, bunların bilimin konusunu oluşturan asıl şeyler olduğunu düşünür.

Aristoteles’e göre bu tümel kavramlar oluşturulurken önce dış dünyada tecrübe ettiğimiz tekil varlıkların imgelerini alırız, akıl bunlardan birbirine benzer olanları gruplandırır daha sonra bunlar

³⁸ Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, Çeviren; Hamdi Ragıp Atademir, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul 1966, 2.

³⁹ Şafak Ural, *Temel Mantık*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985, 73.

⁴⁰ Hamdi Ragıp Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara - 1974, 88.

⁴¹ Aristoteles, *Metafizik*, 237.

⁴² Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, 148.

⁴³ Aristoteles, *Organon IV İkinci Analitikler*, Çeviren; Hamdi Ragıp Atademir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, 136.

⁴⁴ Aristoteles, *Metafizik*, 109.

⁴⁵ Gülümser Durhan, *Farklı Bakış Açılılarıyla Tümevarımsal Mantık*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ağustos, 2020, 55-56.

arasında ortak olarak bulunan yönleri soyutlayıp diğerlerinden ayırarak tümel bir kavramı oluşturmuş olur.⁴⁶ Dolayısıyla varlık âlemine ait duyuşsal algıların zihin tarafından soyutlanmasıyla elde edilen bu tümel kavramlar da Aristoteles'in hakikat anlayışının temel noktasını oluşturmaktadır.

Mill de tümel kavramların oluşumunu tümevarımsal deneyime dayandırmaktadır. Ona göre belirli örneklerden herhangi bir sonuca varmak için bir zemin varsa, genel bir sonuca varmak için de bir zemin vardır. Gözlem ve deneyden yeni bir duruma varabiliyorsak, sonsuz bir sayıya da varabiliriz. Eğer geçmiş deneyimimizde doğru olan şey gelecek zamanda da geçerli olacaksa, yalnızca bireysel bir durumda değil, belirli bir tanımlamanın tüm durumlarında da geçerli olacaktır. A, B, C durumlarında geçerli tümevarım koşullarının gerçekleştiğine mantıksal olarak ikna olan araştırmacı, tüm insanlara ilişkin bir sonuç çıkarmakta da haklı olacaktır.⁴⁷ Dolayısıyla Mill için geçmişte tecrübelerimizle edindiğimiz tekil doğrular, aynı zamanda bütün durumlar için de geçerli olup sayısız çokluktaki olguları ispatlamak için kullanılabilir.⁴⁸

Mill için “.....insanın gözlemleyebildiği tek şey bireysel durumlardır. Tüm genel gerçeklerin bunlardan çıkarılması gerekir ve bunlar yeniden bunların içinde çözümlenebilir; çünkü genel bir hakikat, belirli hakikatlerin bir toplamından başka bir şey değildir; Sınırsız sayıda bireysel olgunun aynı anda onaylandığı veya reddedildiği kapsamlı bir ifade. Ancak genel bir önerme, tamamı gözlemlenmiş olan bir dizi özel olgunun kaydedilmesi ve hafızada saklanması için yalnızca özet bir form değildir. Genelleme sadece bir adlandırma süreci değil, aynı zamanda bir çıkarım sürecidir. Gözlemlendiğimiz örneklerden, bu örneklerde doğru bulduğumuz şeyin, ne kadar çok olursa olsun, geçmiş, şimdiki ve gelecekteki tüm benzerler için de geçerli olduğu sonucunu çıkarmanın haklı olduğunu düşünüyoruz.”⁴⁹ Mill'in epistemolojisinde temel rolü duyuşsal tecrübeye dayalı tümevarımsal çıkarım oluşturmaktadır.

3. Aristoteles ve Mill Açısından Tümevarım ve Epistemolojik Önemi

Aristoteles eserlerinde tümevarıma dikkat çekmiş ve tümevarım için 'epagoge'⁵⁰ kelimesini kullanmıştır. Aristoteles için tümevarım tekil olgulardan genel bir olguya genelleştirme işlemidir. Duyular vasıtasıyla gelen algılar tümevarım yoluyla tümel bilgi haline getirilir.⁵¹ Ona göre bilimsel bilgiye ulaşmak için tümevarımdan hareket etmekteyiz. Onun hakikat anlayışının ve kanıt teorisinin temelini oluşturan kıyasların öncüllerini oluşturan tümel kavram ve önermelere tek tek duyuşsal

⁴⁶ Aristoteles, *Metafizik*, 109.

⁴⁷ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 196-205.

⁴⁸ Hasırcı, *John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı*, 90.

⁴⁹ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 186-187.

⁵⁰ Epagoge: Sürüme, sürüyerek götürme, getirme, induksiyon (tümevarma). Mantık'ta, tümel bir sonuca götüreceğ şekilde bir dizi tikel örnekten hareket etmedir. Burada elde edilen tümel önermeler tüm kanıtlamanın kanıtlanamaz öncülleri olarak iş görürler. (Bkz; Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çeviren: Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2004, 105-107.)

⁵¹ Altunya, *Klasik Mantık Açısından Hakikat ve Şiir*, 45-46.

tecrübeler neticesinde elde edilen duyusal algıların sezgisel bir kavrayışla tümel hale getirilmeleri neticesinde ulaşılmaktadır.⁵²

Anlaşıldığı üzere Aristoteles için tümelin bilgisine ulaşmanın yöntemi tümevarımdır. Fakat Mill tümevarımı bilimsel anlamda değerlendirirken Aristoteles tümevarımı akıl yürütme anlamında düşünmektedir. Dolayısıyla Aristoteles'in yaptığı tümevarım şekli tam ya da gerçek denilen tümevarım olurken Mill'in tümevarımı eksik tümevarım olarak ifade edilmektedir.⁵³ Eksik tümevarım Bacon'la başlayan daha sonra Mill tarafından geliştirilen mantıkçılarla birlikte özellikle pozitif bilimlerde kullanılan tümevarım çeşididir.⁵⁴ Eksik tümevarımı bütünüün bazı parçalarından hareketle o bütün hakkında genel bir yasaya ulaşmak ya da sınırlı sayıdaki deneyimlerden genel bir hüküm ortaya koymaktır şeklinde tanımlayabiliriz.⁵⁵ Tam tümevarım ise bir bütünü meydana getiren parçaların tamamı hakkında ayrı ayrı verilen hükümler vasıtasıyla, o bütün hakkında hüküm vermektir. Burada bir sınıfa giren tüm olaylar tek tek denenir, sayılır.⁵⁶ Ama şunu ifade etmek gerekirse Aristoteles'in kullanmış olduğu tam tümevarım şekli bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Özellikle bu tarz akıl yürütmenin, basit bir totoloji olarak kısır döngüden ibaret olan, yeni bir bilgi vermeyen, aynı düşünceyi değişik terimlerle, gereksiz olarak yinelemeye dayanan bir yöntem olduğu ifade edilmiştir.⁵⁷

Hamdi Ragıp Atademir de eserinde Aristoteles için tümevarımın değerinden bahsedip, onun tümevarımlı kıyası akıl yürütmenin umumi ve başlangıç yöntemi olarak kabul ettiğinden bahsetmektedir.⁵⁸ Ancak Atademir'e göre duyuya dayanan bir tümevarım Aristoteles için zaruri'nin ilmi olan apodeiktik'in aleti olamadığı gibi her bilginin dayanması gereken ilk ve vasıtasız prensiplerini de sağlayamaz. Çünkü tümevarım bir şeyin sebebini ve ne olduğunu (mahiyetini) gösteremeyip ancak, o şeyin bir yüklemi olup olmadığını gösterebilir.⁵⁹ Aristoteles de *İkinci Analitikler* adlı eserinde tümevarımın herhangi bir şeyin ne olduğunu tasdik ve ispat edemeyeceğini, çünkü öz'ün tasdik ve ispatının duyum veya parmakla göstermek suretiyle yapılamayacağını ifade etmektedir.⁶⁰ Atademir Aristoteles'in tümevarımı ilmi isbat için gerekli prensiplerin elde edilmesinden ziyade, diyalektik'in, retorik'in bir aleti olarak gördüğünü düşünmekte ve tümevarımla bunlar arasında bir münasebetin varlığına işaret ettiğine değinerek Aristoteles için, tümevarımın bir nevi ikna tarzı, kandırma yolu olduğunu, yığına ve halka hitap ettiğini ifade etmektedir.⁶¹ Tümevarım, tartışılan bir konuda muhataba karşı üstün gelmek için kullanılabilir.⁶² Aristoteles tümevarımı daha ikna edici, daha

⁵² Aristoteles, *Organon IV İkinci Analitikler*, 94.

⁵³ Durhan, *Farklı Bakış Açılılarıyla Tümevarımsal Mantık*, 146.

⁵⁴ Hasırcı, *John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı*, Araştırma Yayınları, 103

⁵⁵ Durhan, *Farklı Bakış Açılılarıyla Tümevarımsal Mantık*, 14.

⁵⁶ Necip Taylan, *Ana Hatlarıyla Mantık*, Ensar Neşriyat, 5.Baskı, İstanbul, 2016, 238.

⁵⁷ Durhan, *Farklı Bakış Açılılarıyla Tümevarımsal Mantık*, 12.

⁵⁸ Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, 134.

⁵⁹ Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, 142-143.

⁶⁰ Aristoteles, *Organon IV İkinci Analitikler*, 100.

⁶¹ Atademir, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, 141-142.

⁶² Yunus Emre Akbay, *Farabi'nin Tümevarım Anlayışı Üzerine Bir İnceleme*, Üniversite Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, Sayfa: 13-25, 2023, 14.

açık ve kolayca bilinen bir yapıya sahip olmasından dolayı halk için uygun görürken, kıyasın cevap vermek için daha etkili olduğundan bahseder.⁶³ Bu ifadelerden Aristoteles'in tümevarımın öneminin farkında olmadığından söz edemeyiz. O, tikele ait bilgilerden, duyum ve tecrübeden hareketle ilk ilke ve prensiplerin elde edilmesinden; diyalektik ve retorik'e dayalı olarak oluşturulacak bilgilere kadar tümevarımın öneminin bilincinde olup bunu eserlerinde dile getirmiştir.

Mill'e göre ise bütün bilimlerin temelinde tümevarım vardır.⁶⁴ Tümevarım mevcut araştırmanın amaçları doğrultusunda, genel önermeleri keşfetme ve kanıtlama işlemi olarak tanımlanabilir. Ona göre ister bilimsel bir ilkeyi ister bireysel bir olguyu araştırıyor olalım ve ister deneyle ister muhakemeye ilerleyelim, çıkarımlar zincirindeki her adım esasen tümevarımlıdır. Tümevarım, belirli bir durumda veya durumlarda doğru olduğunu bildiğimiz şeyin, belirli açılardan öncekine benzeyen tüm durumlarda doğru olacağı sonucunu çıkardığımız zihinsel bir işlemdir. Başka bir deyişle, tümevarım, bir sınıfın belirli bireyleri için doğru olanın tüm sınıf için doğru olduğu veya belirli zamanlarda doğru olanın benzer koşullarda her zaman doğru olacağı sonucuna varma sürecidir. Tümevarım, bir çıkarım sürecidir; bilinenden bilinmeyene doğru ilerler ve çıkarım içermeyen herhangi bir işlem, sonucun çıkarıldığı öncüllerden daha geniş olmayan herhangi bir süreç, tümevarımın anlamı içine girmez.⁶⁵ Bu nedenle Mill tümevarımı gerçek bir akıl yürütme şekli ve çıkarım süreci olarak kabul etmektedir.

Mill için tümevarım epistemik temel için en uygun zemini oluşturduğundan Mill mantığı için merkezi bir görev üstlenmektedir. Peki, tümevarım bu merkezi görevini yerine getirirken epistemolojik temellendirmesini neye dayandırmaktadır? Mill bunu doğada var olduğunu düşündüğü nedensellik ilkesine bağlamaktadır. Ona göre bu ilke doğanın gidişatına ve evrenin düzenine ilişkin bir varsayımdır; yani doğada paralel durumlar gibi şeylerin var olduğu; bir kez olan şeyin, koşulların yeterli düzeyde benzerliği durumunda tekrar gerçekleşeceğini ve yalnızca yeniden değil, aynı koşulların tekrarlandığı sıklıkta tekrarlanacağını ifade etmektedir.⁶⁶ Ancak Mill tümevarımsal akıl yürütmenin dayandığı ve doğada gözlemlediğimiz bu nedensellik yasasında bir sorun görmektedir. Çünkü bu yasa, içerisinde karmaşıklığı ve belirsizliği de içermektedir. Ona göre her zaman değişmeyen deneyimlerden genelleme yapma eğilimimiz olmasına rağmen, bunu yapmaya her zaman yetkimiz yoktur. Çoğu durumda bu güvenceye sahip olamayız veya ancak çok orta derecede sahip olabiliriz. Buna sahip olma olasılığı, basit sayım yoluyla tümevarımın bazı dikkate değer durumlarda pratik olarak kanıt anlamına gelebileceği temeldir. Ancak bilimsel araştırmanın herhangi bir konusu hakkında böyle bir güvence elde edilemez.⁶⁷ Tümevarımın sonuçlarının epistemolojik olarak yeterli

---

⁶³ Aristoteles, *Organon V Topikler*, Çeviren: Hamdi Ragıp Atademir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952, 22.

⁶⁴ Hasırcı, *John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı*, 99.

⁶⁵ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 283-289.

⁶⁶ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 306.

⁶⁷ Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 7, 312-313.

güvence sağlamadığını gören Mill mantıksal epistemolojisinin tamamlayıcısı olarak retoriğe yönelmiştir.

Mill'in tümevarım yöntemindeki sorun onu psikoloji ve mantıktan politika ve retoriğe yönlendirmektedir. Tümevarımsal akıl yürütmeyi iknaya bağlayan Mill, bu nedenle kendi deneyimimizle ulaşılan genelleme ile insanlığın kümülatif deneyimini birleştirerek akıl yürütmemizin geçerliliğini sağlamaya çalışır. Nedenlerin karmaşıklığı ve belirsizliği üzerinden tümevarımın orta derece bir güvence sağlayacağını düşünen Mill, bireysel deneyimlerden ulaşılan genelleme ile insanlığın ortak oluşturduğu kümülatif deneyimi kamusal bir retorik ile birleştirerek tümevarımsal bir akıl yürütme ile elde edilen sonucun geçerliliğini sağlamaya çalışır.⁶⁸ Özellikle *Özgürlük Üzerine* adlı eserinin 'Düşünce ve Tartışma Özgürlüğü Üzerine' kısmında, diyalektik bir şekilde gerçekleşen kamusal bir tartışma ile retoriksel bir iknanın hakikati belirleyebileceğini düşünmektedir.⁶⁹ Peki, kamusal bir tartışma ile hakikat belirlenmeye çalışılırken hata yapılamaz mı? Özellikle din, siyaset ve ahlak konularında bizi hatalı düşüncelere kapılmaktan ne kurtarabilir? Bu soruların cevabını Mill'in mantık anlayışı içerisinde bulabilmekteyiz. Mill için de Aristoteles'te olduğu gibi yanlışların incelenmesi mantığın bir parçasıdır. Bu doğrultuda Mill *A System Of Logic*'in 5. Kitabında Aristoteles'in *Sophistici Elenchi*'sine paralel bir şekilde hata listelerini tekrar etmiştir. Mill'in bu kitabında sınıflandırdığı yanlışların bilinmesi bireyleri muhtemel hatalara karşı korurken aynı zamanda hataların bireyler tarafından daha kolay bir şekilde tespit edilmesini sağlayacaktır.

Sonuç

Mill Aristoteles'in mantığının dayandığı temel olan kıyas anlayışını bir *petitio principii* içerdiği gerekçesiyle reddetmiştir. Mill mantıksal epistemolojisinde mantık ve matematik de dâhil olmak üzere ampirizmin savunucusu olarak yazmıştır. Ona göre doğa ya da bizim dışımızdaki herhangi bir şey hakkında duyularımıza sunulan gerçekler dışında hiçbir şey bilmemiz mümkün değildir. Dolayısıyla a priori bilgi yoktur; dış dünya hakkında bilgiye sahip olmamız için duyularımızla elde ettiğimiz gerçekler ve bu deneyimlerden analogik yollarla çıkarılabilen diğer gerçekler dışında herhangi bir bilgi kaynağımız yoktur. Mill tabiat bilimleri yanı sıra ahlak bilimleri içerisinde ifade ettiği çalışma alanlarında yanlış bilgi kaynağı olarak a priori bilgilerin varlığının kabulünü göstermektedir. Mill tüm çalışmasında tümdengelim dayalı mantık anlayışını yıkıp bunun yerine deneyime dayalı tümevarımsal mantık anlayışını yerleştirmeye çalışmıştır.

Aristoteles için tümevarım tekil olgulardan genel bir olguya genelleştirme işlemidir. Onun hakikat anlayışının ve kanıt teorisinin temelini oluşturan kıyasların öncüllerini oluşturan tümel kavram ve önermelere tek tek duyuşal tecrübeler neticesinde elde edilen duyuşal algıların sezgisel bir

⁶⁸ James P. Zappen, *The Logic and Rhetoric of John Stuart Mill, Philosophy and Rhetoric*, Vol. 26, No.3. The Pennsylvania State University Park PA, 1993, 191-194.

⁶⁹ John Stuart Mill, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 18, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1977, 258-259. Ayrıca Bkz. (Brady Alexander, 'Introduction' in *Essays on Politics and Society, The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 18, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1977, ix-lxx.)

kavrayışla tümel hale getirilmeleri neticesinde ulaşılmaktadır. Ancak tümevarıma biçilen epistemolojik değer açısından Aristoteles ve Mill ayrılmaktadır. Aristoteles tümevarımı ilmi ispat için gerekli prensiplerin elde edilmesinden ziyade, diyalektik ve retorik'in bir aleti olarak görmekte ve tümevarımın bir nevi ikna tarzı, kandırma yolu olduğunu; yığma ve halka hitap ettiğini düşünmektedir. Ayrıca Aristoteles tümevarımın herhangi bir şeyin ne olduğunu tasdik ve ispat edemeyeceğini; çünkü öz'ün tasdik ve ispatının duyum veya parmakla göstermek suretiyle yapılamayacağını ifade etmektedir. Mill'e göre ise tüm bilimlerin, ilkelerin, hatta tündengelimli veya kanıtlayıcı bilimlerin bile temeli tümevarımdır. Ona göre tümevarım mevcut araştırmanın amaçları doğrultusunda, genel önermeleri keşfetme ve kanıtlama işlemidir. Mill açısından tümevarım epistemik temel için en uygun zemini oluşturduğundan mantığında merkezi bir görev üstlenmektedir. Mill tümevarımın epistemolojik olarak inandırıcılığını doğada var olduğunu düşündüğü nedensellik ilkesine bağlamaktadır. Ancak Mill tümevarımsal akıl yürütmenin dayandığı ve doğada gözlemlendiğimiz bu nedensellik yasasında bir sorun olduğunu da düşünmektedir. Çünkü ona göre bu yasa içerisinde karmaşıklık ve belirsizliği barındırmaktadır. Bundan dolayı Mill tümevarımsal akıl yürütmenin sonuçlarının bağlayıcılığının aynı zamanda diyalektik bir tartışma ve iknaya bağlı olduğunu düşünerek kamusal bir tartışma retorisi ile hakikatin belirlenebileceğini düşünmektedir. Hakikatin bu şekilde açığa çıkarılmasında hatalı görüşlere karşı korunabilmek için ise *A System Of Logic*'in 5. Kitabında hataların listesini sunarak olası yanlışların gerçekleşebileceği durumları gösterme ihtiyacı hissetmiştir. Kişiler hataların nerede ve ne şekilde yapıldığını bilmeleri durumunda gösterilen bu hatalı düşüncelere kapılmadan hakikatin bir uzlaşma ile açığa çıkarılması mümkün olabilecektir. Bu bilgiler doğrultusunda Mill'in diyalektik ve retorisi tümevarımsal akıl yürütme sonucu ulaşılan hakikatlerin bağlayıcılığı noktasında değerlendirdiği ve kurmaya çalıştığı mantıksal epistemolojisinin tamamlayıcısı olarak gördüğünü söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Akbay, Yunus Emre, *Farabi'nin Tümevarım Anlayışı Üzerine Bir İnceleme*, Üniversite Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, Sayfa: 13-25, 2023.
- Akkaya, Mehmet, *Filozofça Bilgi Kuramı*, Belge Yayınları, 1.Baskı, 2019.
- Altunya, Hülya, *Diyalektikten Diyalojiye-Mantıksal Düşüncenin Tarihsel Dönüşümü*, Dilara Yayıncılık, 1. Baskı, Isparta, 2020.
- Altunya, Hülya, *Klasik Mantık Açısından Hakikat ve Şiir*, Büyüyenay Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.
- Atademir, Hamdi Ragıp, *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1974.
- Aristoteles, *Organon III Birinci Analitikler*, Çeviren: Hamdi Ragıp Atademir, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul, 1966.
- Aristoteles, *Metafizik*, Çeviren: Ahmet Arslan, Divan Kitap, 1.Baskı, 2017.

- Aristoteles, *Organon IV İkinci Analitikler*, Çeviren: Hamdi Ragıp Atademir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1989.
- Aristoteles, *Organon V Topikler*, Çeviren: Hamdi Ragıp Atademir, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1952.
- Brady, Alexander, 'Introduction' in *Essays on Politics and Society, The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 18, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1977.
- Durhan, Gülümser, *Farklı Bakış Açılılarıyla Tümevarımsal Mantık*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ağustos, 2020.
- Emiroğlu, İbrahim, Altunya, Hülya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2018.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, 5.Basım, 2009.
- Francis, E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çeviren: Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, 1.Baskı, İstanbul, 2004.
- Godden, David, *Mill's System of Logic*, in W.M. Mander (Ed.), *Oxford Handbook Of British Philosophy In The Nineteenth Century*, pp. 44-70, Oxford, 2014.
- Hasırcı, Nazım, *John Stuart Mill'in Tümevarım Anlayışı*, Araştırma Yayınları, 1. Baskı, Mart, 2022.
- Mill, John Stuart, *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 1, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1981.
- Mill, John Stuart, *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 7, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1974.
- Mill, John Stuart, *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 9, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1979.
- Mill, John Stuart, *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 10, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1969.
- Mill, John Stuart, *The Collected Works of John Stuart Mill*, vol. 17, Francis E.M (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1972.
- Mill, John Stuart, *The Collected Works Of John Stuart Mill*, vol. 18, J.M. Robson (Ed.), University of Toronto Press, Toronto, 1977.
- Nagel, Ernest, 'Introduction' in *John Stuart Mill's Philosophy of Scientific Method*, Hafner Publishing Co, New York, 1950.
- Ross, David, *Aristoteles*, Çeviren: Ahmet Arslan, Kabalcı Yayınevi, 1. Baskı, 2011.
- Russell, Bertrand, *Portraits from Memory and Other Essays*, Simon and Schuster. New York, 1956.
- Scarre, Geoffry, *Logic and Reality in the Philosophy of John Stuart Mill*, Kluwer Academic Publishers, 1989.
- Skorupski, John, *The Cambridge Companion to Mill*, Cambridge University Press. 1. Published, Cambridge, 1998.

Taylan, Necip, *Ana Hatlarıyla Mantık*, Ensar Neşriyat, 5.Baskı, İstanbul, 2016.

Ural, Şafak, *Temel Mantık*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1985.

Zappen, James P., *The Logic and Rhetoric of John Stuart Mill, Philosophy and Rhetoric*, Vol. 26, No.3. The Pennsylvania State University Park PA, 1993.